

ویژگی‌های ناظر و نظارت مؤثر بر کارگزاران در اسلام

مژده مظاهری^۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۶/۱۸

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۲

چکیده

یکی از مهم‌ترین ارکان هر نظام و حکومت، نظارت دقیق بر کارگزاران آن است. نظارت در اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار بوده است، که به دنبال این نظارت صحیح و دقیق مانع از به وجود آمدن مفساد اقتصادی، بی‌عدالتی و غیره در جامعه گردیده است. زیرا دین اسلام دستورات فراوانی در این زمینه داشته و مسئولان حکومتی را به آن سفارش کرده است. این مقاله به ویژگی‌های ناظر و نظارت مؤثر بر کارگزاران در اسلام پرداخته است. تحقیق حاضر از نوع تحقیقات کیفی بوده و با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. برای جمع‌آوری اطلاعات نیز از روش کتابخانه‌ای استفاده شده است. از ویژگی‌های ناظر در اسلام به خداترسی، دین‌داری، راست‌گو و وفادار، امانت‌داری، تواضع و فروتنی، حق‌گویی، شجاعت و قاطعیت اشاره شد. انتخاب کارگزاران شایسته، عدم تبعیض در نظارت، نظارت مبتنی بر اهداف حکومت اسلامی، پیوستگی با برنامه ریزی، دقت، به موقع بودن، صرفه‌جویی، انعطاف‌پذیری، قابلیت درک، تعیین نقاط راهبردی، مقبولیت داشتن، متناسب با مقتضیات، و قاطعیت به نظارت‌ها از ویژگی‌های ناظر مؤثر بر کارگزاران در اسلام است که در مقاله به آنها پرداخته شد.

کلیدواژگان: نظارت، کارگزاران، نظارت در اسلام، نظارت بر کارگزاران.

^۵ دانش‌پژوه سطح ۲ حوزه علمیه کریمه اهل بیت خوانسار، mazheri.2002@gmail.com

مقدمه

یکی از حیاتی‌ترین ارکان یک مدیریت، چه در بعد سازمانی و در چه در بحث حکومتی داشتن یک نظام کامل و دقیق نظارت و بازرسی است. نظارت، فعالیتی است از سنجش و اصلاح عملکرد برای به دست آوردن این اطمینان که هدف‌های سازمان و طرح‌های اجرایی آن با کامیابی به انجام رسیده است، انجام می‌شود.

نظارت در اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است؛ و در سیره معصومین علیه‌السلام مشخص است که با جدیت با آن برخورد کرده‌اند. مسئله نظارت و بازرسی در حکومت دینی نیز یکی از ضروریات است و حاکمان دینی برای رسیدگی دقیق به امور کارگزاران در رده‌های مختلف، ملزم به نظارت دقیق و مستمر از آن‌ها است؛ و اگر این نظارت در رده‌های مختلف سازمان‌ها و دستگاه‌های حکومتی صورت نگیرد، چه بسا زیان‌های جبران‌ناپذیری به بار خواهد آورد و در نتیجه آن بی‌عدالتی، رشوه‌خواری، دزدی رواج می‌یابد که موجب سلب امنیت، احتکار، حیف و میل بیت‌المال و همچنین باعث به وجود آمدن مفاسد اقتصادی خواهد شد.

یکی از حیاتی‌ترین ارکان یک مدیریت، چه در بعد سازمانی و چه در بحث حکومتی داشتن یک نظام کامل و دقیق نظارت و بازرسی است. نظارت، فعالیتی است از سنجش و اصلاح عملکرد برای به دست آوردن این اطمینان که هدف‌های سازمان و طرح‌های اجرایی آن با کامیابی به انجام رسیده است. نظارت و کنترل یکی از وظایف اصلی مدیران در سازمان‌ها است و موفقیت برنامه‌های سازمان در داشتن نظام دقیق نظارتی است. این نظارت در صورتی مؤثر واقع خواهد شد که به موقع و مبتنی بر اهداف حکومت اسلامی و برنامه‌ریزی شده باشد و همچنین بر نقاط راهبردی تأکید داشته باشد.

نظارت در اسلام با اهداف خاصی صورت می‌گیرد، از جمله: جلوگیری از فساد مانند احتکار، تدلیس، حیف و میل بیت‌المال و اجرای عدالت در جامعه اسلامی. از آنجا که دین مبین اسلام دینی کامل و جامع است، پاسخگوی همه نیازهای بشر در زمینه‌های مختلف است،

در این زمینه نیز دستوراتی دارد و مدیران و مسئولان حکومتی را به داشتن یک نظام دقیق، جدی و عادلانه نظارت و بازرسی سفارش می‌کند؛ چرا که سلامت و موفقیت هر سازمانی وابسته به وجود نظام نظارتی دقیق در آن سازمان است.

نظارت با جدیت و قاطعیت بر عملکرد کارگزاران سبب می‌شود تا آن‌ها از مسیر حق و مدار قانون و حکم خدا منحرف نشده و بر اساس اصول و معیارهای اسلامی و دینی خدمتگزار مردم باشند؛ زیرا نظارت مستمر و دقیق و درست بر کار و رفتار کارگزاران و کارکنان نظام اداری و بازرسی بر عملکرد آنان و پیگیری امور ایشان از مهم‌ترین عوامل سست نشدن ایمان مردم و بازگشت اعتماد مردم به دولت و سیستم نظارتی کشور است.

نظارت دقیق و مستمر بر کارگزاران نقش بسزایی در رشد و توسعه کشور دارد. چرا که نبود نظارت دقیق سبب به وجود بدبینی مردم نسبت به مسئولان و در مواردی نیز باعث سست شدن ایمان مردم می‌شود. در اسلام نیز به اهمیت نظارت تأکید شده که اجرای آن بر اساس موازین اسلامی سبب به وجود آمدن نظامی کارآمد و مؤثر در جامعه اسلامی است. از این رو ضرورت دانسته شد که به بررسی نظارت از دیدگاه اسلام پرداخته شود.

در این پژوهش به بیان ویژگی‌های ناظر و نظارت مؤثر پرداخته شده است. ابتدا ویژگی‌های ناظر و بازرس و سپس ویژگی‌های نظارت مؤثر بر کارگزاران بیان شده است. این تحقیق به لحاظ روش، توصیفی-تحلیلی و از نظر منابع کتابخانه‌ای و از ابزار کتب چاپی و دیجیتالی استفاده شده است.

ویژگی‌های ناظر و بازرس در اسلام

یکی از مسائل و موضوعات مهم در بازرسی، شخصیت، صفات و شرایط بازرسان و صلاحیت، شایستگی، کفایت و درایت آنان در انجام دادن این امر خطیر است. بدون تردید، برای نظارت بر کلیه ارگان‌ها و نهادها و قضاوت‌ها، مدیران و کارگزاران دولتی و دیگر مسئولان حکومتی، باید افراد لایق و ریزبین و تیزبین و با شرح صدر و هوشیاری و اهل تشخیص و تجربه استفاده نمود. در داستان حضرت یوسف علیه‌السلام می‌خوانیم که فرمود: «قال

اجْعَلْنِي عَلَى خَزَائِنِ الْأَرْضِ إِنِّي حَفِيظٌ عَلِيمٌ؛ (یوسف به شاه) گفت: در این صورت مرا به خزانه‌داری مملکت منصوب دار که من در حفظ دارایی و مصارف آن دانا و بصیرم». (یوسف (۱۲)، آیه ۵۵).

علت این پیشنهاد از سوی حضرت یوسف علیه السلام و مسئولیت‌پذیری برای امور اقتصادی به این منظور بود که امور مالی کشور و ارزاق را به مباشرت خود اداره کند و ارزاق را جمع‌آوری کند برای سال‌های بعد که قهرأ سال‌های قحطی خواهد بود و مردم دچار گرانی و گرسنگی خواهند شد ذخیره نماید و خودش با دست خویش آن ذخیره‌ها و در میان مردم تقسیم کند و به هر یک از افراد به مقداری که استحقاق دارد بدهد و از حیف و میل جلوگیری نماید؛ و خود درخواست خویش را چنین تعلیل کرد که من حفیظ و علیم هستم، زیرا این دو صفت از صفاتی است که متصدی آن مقامی که وی در خواستش را کرده بود لازم دارد و بدون آن دو نمی‌تواند چنان مقامی را تصدی کند (طباطبایی و موسوی همدانی، ترجمع تفسیر المیزان، ۱۳۷۴: ج ۱۱، ص ۲۷۴).

بنابراین باید افرادی برای نظارت انتخاب شوند که خود دارای شرایط خاصی باشند که در اینجا نگارنده به ذکر چند مورد می‌پردازد:

خداترسی

خداترسی یکی از ویژگی‌های برجسته انسانی است؛ زیرا افرادی که خداترس و اهل خشیت باشند، همواره خود را در محضر خدا و خداوند متعال را ناظر بر اعمال، رفتار و نیات خود می‌دانند؛ و وظایف خود را با دقت و صحت هر چیز تمام‌تر انجام می‌دهند. یکی از ویژگی برای کسانی که مسئولیت مهم و حساس کنترل و نظارت را بر عهده دارند، خوف از خدا و ترس از عواقب معصیت و نافرمانی الهی است (هاشمی خویی، منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، ۱۴۰۰ق: ج ۲۰، ص ۲۷۶). امیرالمؤمنین علی علیه السلام در تبیین این مسئله، خطاب به مالک اشتر می‌فرماید: «فَقَرِّغْ لِأَوْلِيكَ تَفْتِكَ مِنْ أَهْلِ الْحَشِيَّةِ وَالتَّوَأُّعِ، فَلْيَرْفَعْ إِلَيْكَ أُمُورَهُمْ؛

برای این گروه، از افراد مورد اطمینان خود که خداترس و فروتن‌اند فردی را انتخاب کن» (شریف الرضی، نهج البلاغه، ۱۴۰۶ق: ص ۴۱۵، نامه ۵۳).

بنابراین ناظران و کسانی که کنترل و نظارت کارگزاران را بر عهده دارند اگر خداترس باشند و همواره خود را در محضر خدا احساس کنند و خداوند متعال را ناظر بر اعمال خود بدانند، از افراط و تفریط در کارها، به ویژه در مسئله خطیر کنترل، پرهیز می‌کنند و هنگام نظارت بر برنامه‌های کارگزاران و نیز عملکرد کارکنان، سعی می‌کنند، از مسیر عدالت و انصاف خارج نشوند و از سخت‌گیری‌های بی‌مورد از یک‌طرف و تخفیف‌ها و نادیده گرفتن‌های نابجا از طرف دیگر پرهیز می‌کنند (پیروز و دیگران، مدیریت در اسلام، ۱۳۸۴: ص ۳۰۶).

دین‌داری

دین‌داری و پایبندی به احکام و مقررات دینی، شرط مهم و اساسی دیگر، برای کسانی است که مأمور نظارت بر اجرای برنامه‌های سازمان، یا عملکرد کارکنان سازمان می‌باشند. دین یعنی مجموعه قوانین و دستوراتی است که از حس خداپرستی سرچشمه می‌گیرد و انسان را در روش زندگانی خود در مسیر درست و مستقیم هدایت می‌نماید. شخص دین‌دار یعنی یک مسلمان عادل و درستکار، عقل به تفسیر نیروی سنجش و فهم و فعالیت و درک مسئولیت، در محیط اخلاقی انسان همان دین‌داری است (کلینی، أصول الکافی، ۱۳۷۵: ص ۴۸۸).

حضرت علی^{علیه‌السلام} در بیان لزوم این ویژگی ناظران می‌فرماید:

«أَرَىٰ أَنْ تَبْعَثَ قَوْمًا مِنْ أَهْلِ الصَّلَاحِ وَالْعِفَافِ، مِمَّنْ يُوثِقُ بِدِينِهِ وَأَمَانَتِهِ، يَسْأَلُ عَنْ سِيرَةِ الْعَمَالِ وَمَا يَعْمَلُونَ فِي الْبِلَادِ؛ گروهی که اهل صلاح و عفت که به دین‌داری و امانت‌داری آن‌ها اطمینان داری، مأموریت دهی تا از سیره و نحوه برخورد و رفتار کارگزاران و نیز از کارهایی که آن‌ها می‌دهند، تحقیق کنند» (محمودی، نهج السعاده فی مستدرک النهج البلاغه، ۱۳۷۶: ج ۵، ص ۴۲۵).

بنابراین یکی دیگر از ویژگی‌های ناظر و بازرس در امر نظارت دین‌داری و پایبندی به احکام و مقررات دینی، برای اجرای برنامه‌های سازمان و نظارت بر کارگزاران، یا عملکرد آن‌ها است که شخص ناظر اگر دین‌دار باشد بر اساس موازین دینی به عدالت برخورد می‌کند.

راست‌گو و وفادار

کنترل و نظارت بر کارگزاران یا در سازمان‌های دولتی از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است؛ چرا که هدف از نظارت بر کارکنان و کارگزاران و یا برنامه‌های دولتی مشخص کردن نقاط ضعف و قوت آن‌ها است و هدف برطرف کردن این ضعف‌ها و تقویت نقاط مثبت است (پیروز و دیگران، مدیریت در اسلام، ۱۳۸۴: ص ۳۰۸).

حضرت علی علیه‌السلام وجود این ویژگی ممتاز در ناظران را نیز مورد توجه قرار داده و به مالک اشتر، این‌گونه توصیه می‌کند: «و ابعث العیون من أهل الصدق والوفاء علیهم؛ و با فرستادن مأموران مخفی راست‌گو و با وفا، عملکرد کارگزارانت را زیر نظر بگیر.» (احمدی میانجی، مکاتیب الأئمة علیهم السلام، ۱۴۲۶ق: ج ۱، ص ۲۱۵).

بنابراین با توجه به اهمیت فراوان کنترل و نظارت، انجام این وظیفه باید بر عهده کسانی گذاشته شود که راست‌گو و وفادار باشند تا میزان صحت و دقت نظارت و در نتیجه، میزان دقت تصمیم‌هایی که مبتنی بر نتایج نظارت است، افزایش یابد؛ زیرا قرار دادن ناظران غیر متعهد مشکلات نظارت را دوچندان خواهد نمود و گزارش آنان از اتقان و استحکام کافی برخوردار نخواهد بود و چه بسا اغراض شخصی و تسویه حساب‌ها به جای نظارت لحاظ گردیده و سازمان را به جای رسیدن به اهداف با مشکلات روبرو می‌کند.

امانت‌داری

مأموران بازرسی و حتی مدیران رده‌های بالا، همواره امانت‌داری را باید نصب‌العین خود قرار دهند تا جایی که در حالات رسول اکرم صلی‌الله و علیه و اله و سلم آمده است که یکی از یاران پیغمبر صلی‌الله و علیه و اله و سلم به حضرتش رسید و عرض کرد: «أَلَا تَسْتَعْمِلُنِي» آیا یکی از پست‌های مهم را به من واگذار نمی‌کنی؟ پیامبر گرامی اسلام دست به شانه او زدند و فرمودند:

«أَنْتَكَ ضَعِيفٌ، وَإِنَّهَا أَمَانَةٌ؛ يَعْنِي تُوَ بَرَاءِي أَيْنَ كَارِ ضَعِيفٌ هَسْتِي وَ أَيْنَ پَسْتِ أَمَانَتِ اسْتِ»
(مازندرانی، شرح الکافی-الأصول و الروضة، ۱۳۸۲ق: ج ۹، ص ۲۸۵).

یا در جایی دیگر حضرت امیرالمؤمنین علیه السلام به فرماندار آذربایجان نوشتند: «وَإِنَّ عَمَلَكُ لَيْسَ لَكَ، وَلَكِنَّهُ فِي عُنُقِكَ أَمَانَةٌ؛ پَسْتِ وَ مَقَامِي كِه بَه دَسْتِ تُو آمَدَه، شَكَارِي دَر چَنگَالِ تُو نِيسْتِ كِه از آن سُوءِ اسْتِفَادَه كَنِي بَلَكِه اَمَانَتِي اسْتِ كِه بَر گَرْدَنْتِ سَنگِينِي مِي كَنَد»
(شريف الرضى، نهج البلاغه، ۱۴۰۶ق: نامه ۵، ص ۳۴۵).

امانت‌داری و پرهیز از خیانت، یکی از صفات مثبت و ویژگی‌های برجسته انسانی است که در آموزه‌های دینی تأکید فراوانی بر آن شده است؛ وجود این ویژگی در افرادی که بر برنامه‌های سازمان و عملکرد کارکنان آن نظارت می‌کنند، ضرورت و اهمیت بیشتری دارد. زیرا کسانی که عملکرد کارگزاران را کنترل می‌کنند، به اطلاعات مهمی در مورد آن‌ها و نقاط قوت و ضعف و کاستی‌های آنان دسترسی پیدا می‌کنند که بعضی از این اطلاعات به منزله اسرار کارگزاران و کارکنان دولت است، نباید علنی و آشکار گردد (شريف الرضى، نهج البلاغه، ۱۴۰۶ق: نامه ۵، ص ۳۴۵). بنابراین ناظران باید افراد امانت‌داری باشند و اطلاعات مهم سازمان و کارگزاران و کارکنان را به عنوان یک امانت حفظ کنند و از علنی شدن و پخش آن‌ها جداً خودداری نمایند. امیرالمؤمنین علیه السلام وقتی ضرورت و کنترل عملکرد کارگزاران و مشخص کردن عده‌ای برای انجام این وظیفه مهم را مطرح می‌فرماید، یکی از ویژگی‌های این عده امانت‌داری ذکر می‌کند و می‌فرماید:

«أَرَى أَنْ تَبْعَثَ قَلِوَمَا مِنْ أَهْلِ الصَّلَاحِ وَالْعِفَافِ، مِمَّنْ يُوثِقُ بِدِينِهِ وَأَمَانَتِهِ، يَسْأَلُ عَنْ سِيرَةِ الْعُمَّالِ وَمَا يَعْمَلُونَ فِي الْبِلَادِ؛ گروهی که اهل صلاح و عفت است که به دین‌داری و امانت‌داری آن‌ها اطمینان داری، مأموریت دهی تا از سیره و نحوه برخورد و رفتار کارگزاران و نیز از کارهایی که آن‌ها می‌دهند، تحقیق کنند» (محمودی، نهج السعاده فی مستدرک النهج البلاغه، ۱۳۷۶ق: ج ۵، ص ۴۲۵). پیامبر گرامی اسلام نیز در اهمیت امانت‌داری می‌فرماید:

«من خان أمانة في الدنيا و لم يردّها إلى أهلها ثم أدرّكه الموت مات على غير ملتى و يلقى الله و هو عليه غضبان؛ کسی که در دنیا به امانتی خیانت کرد و به صاحبش برنگرداند و در آن حال از دنیا برود به غیر دین من مرده است و خدا را در حالی که بر او غضبناک است ملاقات خواهد کرد» (مجلسی، بحار الأنوار، ۱۴۰۳ق: ج ۷۲، ص ۱۷۱).

تواضع و فروتنی

اغلب انسان‌ها در اثر غفلت از حقیقت و سابقه خود، به مجرد رسیدن به پست و مقام، گرفتار غرور، خودبینی و تکبر می‌شوند، این گرفتاری به خاطر این است که آن فرد برای خود، ارزشی قائل نیست و تمام ارزش و اهمیت را برای پست، مقام، موقعیت و منزلت اجتماعی خود قائل است؛ حال آن که آنچه دارای حقیقت است، انسان است؛ و پست‌ها و مقام‌ها و مسئولیت‌ها، همه اعتباری قراردادی هستند، انسان‌های آگاه و بیدار، خود را اسیر پست و مقام نمی‌کنند و هر مسئولیتی و هر موقعیتی و منزلتی که پیدا می‌کنند، از گرفتار شدن به غرور و خودبینی به دور هستند (محمودی، نهج السعادة فی مستدرک النهج البلاغه، ۱۳۷۶: ص ۳۰۹). حضرت علی^{علیه السلام} در مورد نحوه گزینش برخی از عمال و کارگزاران به مالک اشتر چنین توصیه می‌کنند:

«وَ اَخْصُصْ رَسَائِلَكَ الَّتِي تُدْخِلُ فِيهَا مَكَائِدَكَ، وَ اسْرَارَكَ بِأَجْمَعِهِمْ، لَوْجُوهِ صَالِحِ الْأَخْلَاقِ. مِمَّنْ لَا تُبْطِرُهُ الْكِرَامَةُ؛ و نامه‌های سری و نقشه‌ها و طرح‌های مخفی خود را در اختیار کسی بگذار که دارای اساسی‌ترین اصول اخلاقی باشد؛ از کسانی که موقعیت و مقام، آن‌ها را مست و مغرور نسازد.» (احمدی میانجی، مکاتیب الأئمة عليهم السلام، ۱۴۲۶ق: ص ۴۸۶).

بنابراین تواضع یکی از ویژگی‌هایی است که همه مردم، به‌ویژه کارگزاران و کارکنان، باید داشته باشند؛ و علت این که باید ناظران دارای تواضع و فروتنی باشند این است که هنگامی که با کارگزاران روبه‌رو می‌شوند باعث می‌شوند که کارگزاران نوعی آرامش به خود بگیرند و در مقابل کار، ناظران مقاومت کمتری از خود نشان دهند؛ و این گونه نظارت از کارآیی بالاتر و بهتری برخوردار است.

حق گویی

وظیفه کنترل باید بر عهده کسانی باشد که یکی از صفات برجسته آن‌ها حق گویی است؛ کسانی که همواره سعی می‌کنند که حقیقت را بگویند و از بر زبان آوردن سخن ناحق و نادرست ابا دارند. اگر کنترل و نظارت بر کارگزاران توسط افرادی صورت گیرد که همیشه حق را می‌گویند از کار آیی بالایی برخوردار است. حق گویی در منطق امیرالمؤمنین علی علیه السلام جایگاه بلندی دارد و همواره به یاران خویش به آن سفارش کرده‌اند (شریف الرضی، خصائص الأئمة علیهم السلام، ۱۴۰۶ ق: ص ۱۲۳).

حضرت در خطبه ۵۳ به مالک اشتر چنین می‌فرماید:

«وَأَلِزِمِ الْحَقَّ مَنْ لَزِمَهُ مِنَ الْقَرِيبِ وَالْبَعِيدِ وَكُنْ فِي ذَلِكَ صَابِرًا مُحْتَسِبًا وَإِعْمًا ذَلِكَ مِنْ قَرَابَتِكَ وَخَاصَّتِكَ حَيْثُ وَقَعَ وَابْتَغِ عَاقِبَتَهُ بِمَا يَثْقُلُ عَلَيْكَ مِنْهُ فَإِنْ مَغَبَهُ ذَلِكَ مَحْمُودَةٌ؛ حق را از آن هر که بود، بر عهده گیر، نزدیک یا دور در این راه، شکمیا باش و آن را به حساب خداوند بگذار، هرچند این رفتار، با نزدیکان و خویشاوندان و اطرافیان باشد و پایان آن را با همه دشواری‌اش که دارد، طلب کن؛ زیرا که پایان آن، پسندیده است.» (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۲: ص ۱۷۰).

حضرت درجایی دیگر در این باره می‌فرماید: «ثُمَّ لَا تَدَعِ أَنْ يَكُونَ لَكَ عَلَيْهِمْ عِيُونٌ مِنْ أَهْلِ الْأَمَانَةِ وَالْقَوْلِ بِالْحَقِّ عِنْدَ النَّاسِ؛ فراموش مکن که باید بر آنان، بازرسان مخفی از میان کسانی که در میان مردم به امانت‌داری و حق گویی شناخته شده‌اند، بگماری» (مجلسی، بحارالانوار، ۱۴۰۳ ق: ج ۷۴، ص ۲۴۹).

بنابراین حق محوری، مظهر صداقت سیاسی در حکومت علوی است. حضرت علی علیه السلام فریادش برای احقاق حق است و سکوتش برای ایجاد زمینه‌هایی در جهت پاسداری از حق. در نگاه حضرت اجرای حق اصل است. پس باید بر همگان روا شود: دوستان، نزدیکان، خودی‌ها و غیرخودی‌ها و ... (محمّدی ری شهری، ۱۳۸۲: ص ۳۷).

شجاعت و قاطعیت

شجاعت یعنی به موقع گفتن و عمل کردن و دستور دادن و عکس آن خوف و ترس است که از صفات منفی شخص ناظر است (ابراهیمی، مدیریت اسلامی، ۱۳۷۵: ص ۵۸). اگر مأمورین محترم سازمان بازرسی، وقتی که در مقابل حوادث غیرمنتظره قرار می‌گیرند، روح شهادت و شجاعت در وجود آنان نباشد و افرادی ضعیف باشند، علاوه بر اینکه قادر بر تصمیم‌گیری صحیح نخواهند بود و راه‌های ساده چاره‌جویی را فراموش می‌کنند، بلکه به هنگام ارتکاب اشتباه هرگز اعتراف به خطای خویش نکرده و درصدد جبران آن بر نمی‌آیند. آنان باید در برابر وسوسه‌های شیاطین و هوای نفس شجاع باشند، در غیر این صورت به راحتی به انحراف و سازش با اهل باطل کشیده می‌شوند (شاکر برخوردار، نظارت و بازرسی در اسلام از دیدگاه قرآن و نهج البلاغه و روایات، ۱۳۹۳: ص ۱۲۹). چرا که امیرالمؤمنین علیه‌السلام در این باره می‌فرماید: «العجزُ آفةٌ، وَالصَّبْرُ شُجَاعَةٌ؛ یعنی عجز و ناتوانی آفتی است و استقامت و شکیبایی نوعی شجاعت است.» (هاشمی خویی، منهاج البراعه فی شرح نهج البلاغه، ۱۴۰۰ق: ج ۲۱، ص ۹). و در جایی دیگر می‌فرماید: «لَا تُدْخِلَنَّ فِي مَشُورَتِكَ بَخِيلًا يَعدِلُ بِكَ عَنِ الْفَضْلِ وَيَعدِكُ الْفَقْرَ وَلَا جَبَانًا يُضْعِفُكَ عَنِ الْأُمُورِ؛ علاوه بر اینکه این گونه افراد را انتخاب مکن بلکه با آدم‌های ترسو در کارهایت مشورت مکن، چون تو را در انجام کارهایت ناتوان خواهند کرد.» (شریف الرضی، نهج البلاغه، ۱۴۱۴ق: ص ۴۳۰).

بنابراین می‌توان چنین نتیجه گرفت که برای نظارت بر کلیه ارگان‌ها و نهادها و قضاوت‌ها، مدیران و کارگزاران دولتی و دیگر مسئولان حکومتی، باید افراد لایق و ریزبین و تیزبین، افرادی حق‌گو، متواضع و فروتن و با شجاع و همچنین مواردی که به صورت موردی بیان می‌شود از جمله با شرح صدر، علم و تخصص وراثت صالحه، دلسوزی و عشق به کار، تجربه و آزمودگی و پایبند بودن به اصول و ضوابط اشاره کرد؛ که به عقیده نگارنده تمام این صفات برای شخص ناظر لازم و ضروری است؛ تا امر نظارت در مسیر الهی و حکومت اسلامی پیش برود.

ویژگی‌های نظارت مؤثر بر کارگزاران در اسلام

از حیاتی‌ترین ارکان یک نظام سالم و کارآمد وجود یک مجموعه کامل و دقیق نظارتی و بازرسی است. البته ضرورت وجود نظارت به معنای نداشتن اعتماد به مدیران سازمان و نهادهای دولتی نبوده و سفارش به داشتن یک نظام قوی نظارتی نیز به معنای توصیه به نداشتن اعتماد به افراد دولت یا سازمانی نیست، بلکه باید در یک عبارت کوتاه گفت: «اعتماد در سازمان خوب است، ولی نظارت لازم است.» و این دو تضاد و منافاتی باهم ندارند؛ چرا که نظارت، تنها جست‌وجو برای دستیابی به نقاط ضعف و کاستی‌های مدیران نیست، بلکه در نظارت، هم باید به دنبال نقاط قوت و توانایی‌های افراد بود و هم به دنبال نقاط ضعف و کاستی‌های آنان؛ زیرا شناخت نقاط مثبت و استعدادها و توانایی‌های مدیران نقش به‌سزایی در بالا بردن کارآیی سازمان دارد (علی احمدی، نقش ارزش‌های اسلامی در فرآیند نظارت و کنترل سازمانی، ۱۳۸۲: ص ۵۲).

و به بیان دیگری می‌توان گفت که هدف اصلی نظام مؤثر نظارتی این است که با نظارت دقیق بر کارها بتواند از هرگونه اشتباه و انحراف جلوگیری کند و عملکرد و عملیات را با برنامه‌های پیش‌بینی شده و اهداف مدنظر تطبیق دهد. ولی احتمال اینکه عملکرد واقعی یا عملیات انجام‌شده با استان‌داردها و برنامه‌ها منطبق باشد و هیچ‌گونه انحراف یا تغییری نسبت به پیش‌بینی‌های انجام‌شده نباشد، بسیار کم است؛ بنابراین، اگر اقدامات اصطلاحی انجام نشود نظام نظارتی ناقص و بی‌نتیجه خواهد بود و آثار مثبتی در پی نخواهد داشت (رهگذر و کامکار، دین مبین اسلام و ضرورت نظارت و بازرسی، ۱۳۸۴: ص ۳۷۰).

بنابراین کنترل و نظارتی می‌تواند برای سازمان مفید باشد و آثار مثبت و فوایدی را برای سازمان داشته باشد که دارای ویژگی‌هایی باشد؛ برخی از این ویژگی‌ها عبارت‌اند از:

انتخاب کارگزاران شایسته

سلامت و ارتقای نظام اسلامی مردم‌سالار، درگرو انتخاب و گماردن افرادی شایسته، دل‌سوز و معتقد است. بدیهی است برای انتخاب هر فرد در هر مسئولیتی، شایسته است تناسب

کار با توان و شایستگی فرد در نظر گرفته شود و به نسبت سطح و عمق تعهد و عشق به کار، پست به آنان اعطا شود (بابازاده، سیمای حکومتی امام علی علیه السلام، ۱۳۸۴: ص ۷۴-۷۵).

امام علی علیه السلام در بیان ارزشمندی می‌فرماید:

«ثُمَّ انظُرْ فِي أُمُورِ عَمَّا لَكَ فَاسْتَعْمِلْهُمْ اخْتِبَارًا وَلَا تُؤَلِّهِمْ مُحَابَاةً وَآثَرَهُ فَإِنَّهُمَا جِمَاعٌ مِنْ شُعْبِ الْجَوْرِ وَالْخِيَانَةِ؛ آنگاه در اعمال کار گزارانت دقیق باش، وقتی که آن‌ها را آزمودی به کار گمار، مبادا ایشان را از روی هوای نفس و یا به قصد کمکی به ایشان، بی حساب مشغول کار کنی؛ زیرا این‌ها رشته‌هایی از ستمکاری و خیانت به مردم است» (بحرانی، شرح نهج البلاغه، ۱۳۷۵: ص ۲۵۹).

جدا از نوع اوصافی که حاکم در حکومت اسلامی باید دارا باشد، باید گفت گزینش کار گزار شایسته جهت گماردن به منصبی از مناصب حکومتی از اصول اولیه نظام سیاسی شیعه بوده و شایسته‌سالاری در این میان از اهمیت بسیاری برخوردار است (ایزدی، نظارت بر قدرت در فقه سیاسی، ۱۳۸۷: ص ۷۹)؛ به گونه‌ای که حضرت علی علیه السلام مقدم داشتن افراد ناشایست در قبال افراد شایسته را زمینه افول و نابودی حکومت معرفی می‌نماید و می‌فرماید:

«يُسْتَدَلُّ عَلَى إِدْبَارِ الدَّوْلِ بِأَرْبَعٍ: تَضْيِيعِ الْأَصُولِ، وَالتَّمَسُّكِ بِالْفُرُوعِ، وَتَقْدِيمِ الْأُرْدَلِ، وَتَأْخِيرِ الْأَفْضَلِ؛ چهار چیز نشانه عقب‌گرد دولت‌هاست: تباه ساختن اصول، دست‌یازیدن به فریب‌کاری، پیش‌انداختن ناکسان و پس‌زدن فاضلان» (تمیمی آمدی، غرر الحکم و درر الکلم، ۱۴۱۰ ق: ص ۸۰۰).

همچنین حضرت درباره انتخاب کار گزاران می‌فرماید:

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَوْلَ مَنْ أَنَابَ، وَ سَمِعَ وَ أَجَابَ، لَمْ يَسْبِقْنِي إِلَّا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آله وَ سَلَّمَ بِالصَّلَاةِ. وَ قَدْ عَلِمْتُمْ أَنَّهُ لَا يَنْبَغِي أَنْ يَكُونَ [الْوَالِي] عَلَى الْفُرُوجِ وَ الدِّمَاءِ وَ الْمَغَانِمِ وَ الْأَحْكَامِ وَ إِمَامَةِ الْمُسْلِمِينَ الْبَخِيلِ، فَتَكُونَ فِي أَمْوَالِهِمْ نَهْمَةً. وَ لَا الْجَاهِلُ فَيُضِلُّهُمْ بِجَهْلِهِ، وَ لَا الْجَافِي فَيَقْطَعُهُمْ بِجَفَائِهِ، وَ لَا الْحَائِفُ لِلدَّوْلِ فَيَتَّخِذُ قَوْمًا دُونَ قَوْمٍ، وَ لَا الْمُرْتَشِي فِي الْحُكْمِ فَيَذْهَبَ بِالْحُقُوقِ، وَ يَقِفُ بِهَا دُونَ الْمَقَاطِعِ، وَ لَا الْمُعْطَلُ لِلسَّنَةِ فَيُهْلِكُ الْأُمَّةَ؛ می‌دانید که شایسته نیست

بخیل، بر ناموس، جان‌ها، غنیمت‌ها، احکام و پیشواییِ مسلمانان، ولایت یابد تا در مال‌های آنان، حریص گردد؛ و نه نادان تا به نادانی خویش، مسلمانان را به گمراهی برَد؛ و نه ستمکار تا به ستم، عطای آنان بُرد؛ و نه بی‌عدالت در تقسیم مال تا به گروهی ببخشد و گروهی را محروم سازد؛ و نه آن که به خاطر حکم کردن، رشوه ستاند تا حقوق را پایمال کند و آن را چنان که باید، نرساند؛ و نه آن که سنت را ضایع سازد و امت را به هلاکت در اندازد.» (محمدی ری شهری، ۱۳۸۲: ص ۱۷۷).

بنابراین با توجه به کلام امیرالمؤمنین علی^{علیه‌السلام} درباره اوصاف کارگزاران، نظر نگارنده بر این است که انتخاب کارگزار شایسته کار نظارت را آسان می‌کند و سبب می‌شود که نظارت مؤثر و مفید واقع شود. گفته شد که در هر حالی نظارت بر کارگزاران باید وجود داشته باشد، هر چند کارگزاران از افراد شایسته و دارای صلاحیت باشند، اما انتخاب کارگزار شایسته باعث می‌شود که نظارت به صورت دقیق و بدون هیچ‌گونه اجحاف، ترس از نظارت، یا به دور از هرگونه تملق و چاپلوسی نظارت از آن‌ها به صورت دقیق و صحیح و به دور از هرگونه مشکلی انجام شود و این امر خود نقش بسزایی در نظارت مفید و مؤثر خواهد داشت و امر نظارت به درستی انجام می‌شود.

عدم تبعیض در نظارت

یکی دیگر از شرایط نظارت مؤثر عدم تبعیض در نظارت است؛ زیرا اگر تبعیض وجود نداشته باشد بین همه نظارت به صورت یکسان انجام می‌گیرد و از هرگونه پارتی‌بازی در نظارت به دور خواهند بود. شخص ناظر باید در امر نظارت همه را به یک دید بنگرد و از اینکه نسبت به اطرافیان و یا دوستان و آشنایان هیچ نظارتی نداشته باشد، به دور باشد.

حضرت علی^{علیه‌السلام} به مالک اشتر سفارش می‌کند تا در امر نظارت تبعیض بین اعوان و انصار خویش با دیگران قائل نشود و مساوات و عدالت را برای همه جاری سازد. این دقت حضرت بیانگر این مسئله است که انسان‌ها معمولاً در برخورد با نزدیکان دچار مسامحه و سستی می‌شوند و حضرت برای پیشگیری از این امر می‌فرماید:

یکی از شرط‌های نظارت مؤثر بر کارگزاران در اسلام

«و تَحَفَّظَ مِنَ الْأَعْوَانِ فَإِنْ أَحَدٌ مِنْهُمْ بَسَطَ يَدَهُ أَلَى خِيَانَةٍ اجْتَمَعَتْ بِهَا عَلَيْهِ عِنْدَكَ أَخْبَارُ عِيُونِكَ أَكْتَفَيْتَ بِذَلِكَ شَاهِدًا فَبَسَطْتَ عَلَيْهِ الْعُقُوبَةَ فِي بَدَنِهِ وَأَخَذْتَهُ بِمَا أَصَابَ مِنْ عَمَلِهِ ثُمَّ نَصَبْتَهُ بِمَقَامِ الْمَذَلَّةِ وَوَسَّمْتَهُ بِالْخِيَانَةِ وَقَلَّدْتَهُ عَارَ التَّهْمَةِ؛ و از همکاران نزدیکت سخت مراقبت کن و اگر یکی از آنان دست به خیانت زد و گزارش جاسوسان تو هم آن خیانت را تأیید کرد، به همین مقدار گواهی قناعت کرده او را با تازیانه کیفر کن و آنچه از اموال که در اختیار دارد از او باز پس گیر، سپس او را خوار دار و خیانت کار بشمار و طوق بدنامی به گردنش بیفکن.» (شریف الرضی، نهج البلاغه، ۱۳۸۵: ص ۴۱۱).

یکی از اصول اساسی در نظارت برخورد یکسان و بدون تبعیض با مرتکبان آن است. رسول خدا صلی الله و علیه و اله وسلم در مقابل عده‌ای برای جلوگیری از قطع دست زنی که از اشراف که مرتکب سرقت شده بود، فرمودند: «آنان که پیش از شما بودند، به سبب چنین تبعیض‌هایی هلاک شدند؛ زیرا حدود را بر ناتوانان اجرا می‌کردند و قدرتمندان را رها می‌ساختند. بنی اسرائیل تنها به این سبب هلاک شدند که حدود را در خصوص فرودستان اجرا می‌کردند و بزرگان را معاف می‌ساختند» (دلشاد تهرانی، سیره نبوی، ۱۳۷۲).

پس روشن است که برای اجرای یک نظارت مؤثر، ناظران باید در اعمال نظارت حتی بر یاران و دوستان نزدیک نیز بدون هیچ‌گونه تبعیض و اغماض و گذشت انجام شود.

نظارت، مبتنی بر اهداف حکومت اسلامی

نظارت در صورتی مؤثر و مفید خواهد بود که مبتنی بر اهداف حکومت اسلامی باشد؛ یعنی شخص ناظر، امر نظارت را بر اساس اهداف حکومت دنبال کند؛ زیرا افراد زیادی هستند که هدف خود را از امر نظارت گرفتن رشوه و به قول معروف زیر میزی است و این امر سبب می‌شود که آن‌ها از هدف اصلی خود که نظارت مؤثر است را دور می‌کنند. هدف نهائی از نظارت، رسیدن به هدف‌های سازمان است. جمع‌آوری اطلاعات، تعیین استانداردها و ...، همه ابزاری هستند برای دستیابی به هدف‌های اصلی هر سازمان یا حکومت اسلامی (خدمتی، نظارت و بازرسی در اسلام، معرفت، ۱۳۷۷: ص ۴۹).

پیوستگی با برنامه ریزی

وقتی وظیفه نظارت با برنامه‌ریزی ارتباط نزدیکی داشته باشد، دستگاه‌های نظارت می‌تواند باز خوردهایی درباره پیشرفت به سوی هدف‌ها فراهم کند. یک برنامه استراتژیک (راهبردی) بر اساس عواملی از قبیل مرحله تکامل و موقعیت رقابت سازمان پدید می‌آید. سپس این برنامه استانداردهای اجرایی مناسب برای اندازه‌گیری پیشرفت‌های آینده هر بخش را تعیین می‌کند.

دقت

یکی از ضرورت‌ها در نظام کنترل و نظارت و یکی از ویژگی‌های مهم و حیاتی آن، دقیق و صحیح بودن آن است. دقت و صحت، شرط اساسی موفقیت یک نظام کنترل و نظارت است؛ برای این که نظارت و کنترل به صورت دقیق و صحیح انجام گیرد، لازم است که اطلاعات به دست آمده، از دقت و صحت بالایی برخوردار باشد؛ چرا که نتیجه اطلاعات نادرست، فعالیت مدیریتی نامناسب خواهد بود. (پیروز و دیگران، مدیریت در اسلام، ۱۳۸۲: ص ۳۱۰).

بنابراین کارآمدی دستگاه‌های کنترل و نظارت، به جمع‌آوری و انتشار اطلاعات موثق و معتبر نیاز دارد. اگر داده‌های کنترل دقیق نباشند مدیران تصمیم‌های نادرست اتخاذ می‌کنند و به اقدامات نامناسب دست می‌زنند. وقتی مدیران دستگاه‌های کنترل را اجرا می‌کنند، باید مطمئن باشند که داده‌های معتبری را به دست می‌آورند و آن‌ها را به اطلاعات دقیق تبدیل می‌کنند.

خداوند متعال در قرآن کریم می‌فرماید:

«وَوَضِعَ الْكِتَابَ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا وَيْلَتَنَا مَا لِهَذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا؛ و کتاب اعمال نیک و بدخلق را پیش نهند، آنگاه اهل عصیان را از آنچه در نامه عمل آن‌هاست ترسان و هراسان بینی درحالی که (با خود) گویند: ای وای بر ما، این چگونه کتابی است که اعمال

کوچک و بزرگ ما را سر مویی فرو نگذاشته جز آنکه همه را احصا کرده است؟! و در آن کتاب همه اعمال خود را حاضر بینند و خدا به هیچ کس ستم نخواهد کرد. « (کهف ۱۸)، آیه ۴۹).

از این آیه می‌توان فهمید که خداوند چقدر با دقت کامل بر کار بندگانش نظاره می‌کند و بر اساس آن حسابرسی می‌کند؛ بنابراین با توجه به مطالب گفته شده می‌توان فهمید، یکی از ضرورت‌ها در مؤثر بودن نظام نظارتی، دقت آن است؛ یعنی باید اطلاعات به‌دست آمده دقیق باشند.

به موقع بودن

به موقت و به هنگام بودن، یکی دیگر از خصوصیات و ویژگی‌های نظارت مؤثر و موفق است. نظارت باید به موقع و در زمان مناسب انجام شود و نتیجه آن در اختیار مدیران و مسئولان مربوطه قرار گیرد تا آن‌ها بتوانند در صورت نیاز، اقدامات لازم در آن مورد را انجام دهند؛ زیرا بدون اطلاعات به هنگام و به موقع موفقیت‌های دشوار به صورت فاجعه‌ای در خواهد آمد. (علی احمدی، نقش ارزش‌های اسلامی در فرآیند نظارت و کنترل سازمانی، ۱۳۸۲: ص ۵۳).

صرفه جویی

کنترل و نظارت مستلزم منابع انسانی، زمان و هزینه‌های مادی است و صرف این منابع و هزینه‌ها در صورتی معقول و درست خواهد بود که کنترل، نتیجه‌بخش باشد و منافی - اعم از منافع مادی و معنوی - را برای سازمان نداشته باشد و هزینه اجرای نظارت باید کم‌تر از فواید حاصل از نظام کنترل در سازمان باشد. (پیروز و دیگران، مدیریت در اسلام، ۱۳۸۲: ص ۳۱۲). بنابراین یک سیستم کنترل باید از نظر اقتصادی برای اجرا مناسب و در مقابل هزینه‌هایی که صرف می‌کند، منافی در برداشته باشد که آن را موجه جلوه دهد؛ بنابراین باید تلاش کرد تا با حداقل هزینه، حداقل کنترل برای دستیابی به نتایج مورد انتظار اعمال شود.

انعطاف‌پذیری

از آنجایی که بیشتر سازمان‌ها در محیطی پویا و متحول کار می‌کنند. نظام نظارتی خشک و غیر انعطاف با آن‌ها متناسب نیست و نظام نظارتی باید به گونه‌ای باشد که بتواند خود را با تغییرات و تحولات محیطی منطبق کند (رهگذر و کامکار، دین مبین اسلام و ضرورت نظارت و بازرسی، ۱۳۸۴: ص ۳۷۰).

در این حال چون محیط پیرامون سازمان‌ها به شدت در حال تغییر تحول است و چون سازمان ناچار است که با محیط پیرامون خود تعامل داشته باشد، لازم است که نظام کنترل و نظارتی که برای سازمان طراحی می‌شود کاملاً منعطف باشد تا بتواند خود را با محیط‌های پویای سازمان و تغییر و تحولات آن منطبق کند؛ بدیهی است که یک نظام خشک و منعطف، تناسبی با سازمان‌های پویای امروزی ندارد و کارآیی لازم را در این گونه سازمان‌ها نمی‌تواند داشته باشد؛ علاوه بر اینکه کنترل‌های منعطف می‌توانند ناپایداری‌های محیطی را تعدیل کنند (پیروز و دیگران، مدیریت در اسلام، ۱۳۸۲: ص ۳۱۲).

بنابراین کنترل و نظارت‌های کارآمد و مؤثر باید برای مطابقت با تغییر نامطلوب با استفاده از فرصت‌های جدید انعطاف‌پذیر باشند. در این میان حتی ساختارهای کاملاً ماشینی هم مستلزم کنترل‌هایی هستند که آن‌ها را با تغییر زمان و شرایط منطبق کنند.

قابلیت درک

نظارت‌هایی که به آسانی درک نمی‌شوند ارزش ندارند؛ بنابراین، گاهی اوقات ضروری است در شرایط حساس، کنترل‌های ساده‌تری جایگزین کنترل‌های پیچیده شود، درک نکردن سیستم نظارت می‌تواند موجب اشتباهات غیرضروری، دلسردی نظارت شوندگان و سرانجام نادیده گرفتن و قهر با سیستم مزبور شود.

تعیین نقاط راهبردی (استراتژیک)

از آنجا که نظارت بر همه کارها و عملیات ممکن نیست و چنین کاری ضرورتی هم ندارد، نظارت باید بر نقاط حساس و راهبردی بیشتر توجه کند. منظور از نقاط راهبردی و

حساس نقاطی است که انحراف و اشتباه در آنها موجب صدمات سنگینی می‌شود و کنترل و نظارت بر آنها موجب کارآیی بیشتری می‌گردد. (رهگذر و کامکار، ۱۳۸۴: ص ۳۷۰).

بنابراین نمی‌توان هر فعالیتی را نظارت کرد. ولو توان آن باشد؛ زیرا منافع حاصل از کنترل نمی‌تواند هزینه‌های مصرفی را توجیه کند.

مقبولیت داشتن

برخی از نظارت‌ها موجب ایجاد روحیه مقاومت در کارکنان می‌شود و روحیه آنها را تضعیف و بازدهی نظارت را کاهش می‌دهد؛ به منظور از بین بردن روحیه مقاومت در کارکنان، باید نظام کنترل را به گونه‌ای طراحی و اجرا کرد که برای کارکنان سازمان قابل قبول باشد. یک نظام کنترلی در صورتی می‌تواند برای کارکنان قابل قبول و در نتیجه مؤثر و مفید باشد که دارای ویژگی‌ها و شرایطی باشد که برخی از آنها عبارت‌اند از:

الف. حمایت مدیران عالی سازمان؛

ب. مشارکت همه مدیران در طراحی و اجرای سیستم کنترل؛

ج. درک و پذیرش فرایند کنترل توسط همه کارکنان؛

د. دقیق و به موقع بودن اطلاعات و بازخور در مورد عملکرد واقعی؛ (پیروز و

دیگران، مدیریت در اسلام، ۱۳۸۲: ص ۳۱۳؛ و رهگذر و کامکار، ۱۳۸۴: ص ۳۷۱).

متناسب با مقتضیات

نظام نظارتی سازمان باید طوری طراحی و اجرا شود که با کارها، عملیات و پست‌های گوناگون تناسب داشته باشد؛ چرا که هر کاری و هر پستی در سازمان نظارتی خاص می‌طلبد و نظام نظارت در صورتی مؤثر خواهد بود که به این اصل مهم توجه داشته باشد (خدمتی، نظارت و بازرسی در اسلام، ۱۳۷۷).

قاطعیت به نظارت‌ها

یکی دیگر از ویژگی‌های نظارت مؤثر این است که نسبت به نظارت‌های به عمل آمده قاطعیت نشان دهند تا مانع از فساد در امور نظارتی شود؛ و این باعث می‌شود تا کارگزاران در کار خود دقیق باشند و از هرگونه رشوه، اختلاس، احتکار و ... به دور باشند. امام علی^{علیه‌السلام} در قاطعیت به نظارت‌ها در نامه‌ای به زیاد بن ابیه (جانشین فرماندار بصره) فرمود:

«وَإِنِّي أَقْسِمُ بِاللَّهِ قَسَمًا صَادِقًا، لئن بَلَغَنِي أَنَّكَ خُنْتَ مِنْ فِئَةِ الْمُسْلِمِينَ شَيْئًا صَغِيرًا أَوْ كَبِيرًا، لَأَشُدَّنَّ عَلَيْكَ شِدَّةً تَدْعُكَ قَلِيلَ الْوَفْرِ، تَقْلِيلَ الظَّهْرِ، ضَمِيلَ الْأَمْرِ؛ وَالسَّلَامُ، هَمَانَا، مِنْ بَهْرَاسْتِي بِه خُدا سُو گنْد می خورم! اگَر بَه مِنْ گَزَارَش كُنْد كِه دَر اَمْوَالِ عَمُومِي خِيَانَت كَرْدِي، كَم يَا زِيَاد، چنان بر تو سخت گیرم که کم بهره شده و در هزینه عیال، درمانده و خوار و سرگردان شوی! با درود.» (شریف الرضی، نهج البلاغه، ۱۳۸۵: ص ۳۵۷).

بنابراین برای این که نظارت مؤثر و مفید واقع شود به عقیده نگارنده در مرحله اول انتخاب کارگزار شایسته است زیرا سلامت و ارتقای نظام اسلامی گماردن افرادی شایسته و دل سوز و معتقد است؛ و در مراحل بعدی نیز باید نظارت به موقع و بادقت انجام شود و همچنین مواردی که به آنها اشاره شد و دیگر این که از هرگونه رابطه فامیلی و دوستی و آشنایی به دور باشد تا نظارت ما مؤثر و مفید واقع شود.

نتیجه گیری

در اسلام مسئله نظارت و بازرسی در امور حکومت بسیار ضروری و مهم است و حاکمان دینی برای رسیدگی دقیق به امور کارگزاران در رده‌های مختلف، ملزم به نظارت دقیق و مستمر از آنها هستند؛ و اگر این نظارت در رده‌های مختلف سازمان‌ها و دستگاه‌های حکومتی صورت نگیرد، زیان‌های جبران‌ناپذیری به بار خواهد آورد و در نتیجه آن بی‌عدالتی، رشوه‌خواری، دزدی رواج می‌یابد که موجب سلب امنیت، احتکار، حیف و میل بیت‌المال و همچنین باعث به وجود آمدن مفساد اقتصادی خواهد شد و به دنبال آن بی‌عدالتی نیز به وجود می‌آید، زیرا ممکن است به خاطر نبود نظارت و خرسندی بعضی از کارگزاران از

نبود نظارت دست به بی عدالتی بزنند و کارهای دولت، منافع دولت و حتی بیت المال، حقوق عمومی و مردمی را به سمت خود ببرند و از مردم غافل شوند که این سبب به وجود آمدن بی عدالتی در جامعه اسلامی خواهد بود. اسلام برای جلوگیری از این موارد بر نظارت مستمر و دقیق تأکید ورزیده است و دستورات و برنامه هایی را در اختیار افراد در امر نظارت برای جلوگیری از این موارد قرار داده است.

این مقاله به ویژگی های ناظر و نظارت موثر بر کارگزاران در اسلام پرداخته است. پس از مطالعه در مورد نظارت بر کارگزاران در اسلام معلوم گردید که موفقیت هر سازمان و ارگانی مرتبط با امر نظارت است، و می توان گفت که دنی، لغزشگاه است و جاذبه های و کشش های دنیوی، لغزش آفرین. از این رو، تشکیلاتی که ناظر بر رفتار کارگزاران و نگران لغزش ها، تخلف ها و ناهنجاری های اداری باشد، ضروری است. در اسلام بر مراقبت از کارمندان نظام اسلامی و نظارت بر رفتار کارگزاران از طریق تشکیلاتی اطلاعاتی، تأکید ورزیده تا این که مبدا کارگزاران، در انجام دادن وظایف کوتاهی کنند و با تکیه بر قدرت و مسندی که در اختیار دارند، به حقوق مردم تجاوز روا دارند؛ و با توجه به اهمیت و لزوم نظارت مستمر و مداوم بر عملکرد کارگزاران و عاملان، برای تداوم و حفظ سلامت و کارایی حکومت دینی پی برد، زیرا نظارت بر عملکرد کارگزاران و عاملان حکومت، موجب رضایت خاطر مردم و اعتماد آنان به حکومت اسلامی و تلاش جهت حفظ و تداوم ارزش های الهی و آرمان های مقدس اسلامی و همچنین باعث حفظ اقتدار یک نظام سیاسی در عرصه داخلی و بین المللی خواهد بود.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. نهج البلاغه
۳. ابراهیمی، محمد حسین، «مدیریت اسلامی»، چ ۱، مرکز انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۵.

۴. ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله، «شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید»، ج ۸، چ ۱، مکتبه آیه الله المرعشی النجفی، قم، ۱۴۰۴ق.
۵. احمدی میانجی، علی، «مکاتیب الأئمة علیهم السلام»، ج ۱، چ ۱، قم، نشر دار الحدیث، ۱۴۲۶ق.
۶. ایزدهی، سجاد، «نظارت بر قدرت در فقه سیاسی»، چ ۱، نشر پژوهشگاه علوم و فرهنگ اسلامی معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۸۷.
۷. بابازاده، علی اکبر، «سیمای حکومتی امام علی علیه السلام»، چ ۲، انتشارات انصاریان، قم، ۱۳۸۴.
۸. بروجردی، آقا حسین، «جامع أحادیث الشیعة»، جمعی از محققان، ج ۲۲، چ ۱، انتشارات فرهنگ سبز، تهران، ۱۳۸۶.
۹. بحرانی، میثم بن علی، «شرح نهج البلاغه»، چ ۱، نشر بنیاد پژوهش های آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۷۵.
۱۰. پیروز، علی و دیگران، «مدیریت در اسلام»، چ ۸، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، قم، ۱۳۸۴.
۱۱. تمیمی آمدی، عبد الواحد بن محمد، «غرر الحکم و درر الکلم»، چ ۲، دار الکتب الاسلامی، قم، ۱۴۱۰ق.
۱۲. حکیمی، محمدرضا و دیگران، «الحیاء»، ج ۴، چ ۱، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، تهران، ۱۳۸۰.
۱۳. خدمتی، ابوطالب، «نظارت و بازرسی در اسلام»، معرفت، شماره ۲۷، ۱۳۷۷.
۱۴. دلشاد تهرانی، مصطفی، «سیره نبوی»، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۲.

۱۵. رهگذر، حسن، افسون، کامکار، «دین مبین اسلام و ضرورت نظارت و بازرسی»، مجموعه مقالات هم اندیشی نظارت مردمی و نقش آن در اصطلاحات اجتماعی، چ ۱، ستاد امر به معروف و نهی از منکر سازمان صدا و سیما، جمهوری اسلامی ایران، بی جا، ۱۳۸۴.
۱۶. شاکر برخوردار، فرید، «نظارت و بازرسی در اسلام از دیدگاه قران و نهج البلاغه و روایات»، دفتر جامع و نظارت - معاونت طرح و برنامه ریزی وزارت جهاد سازندگی، مجموعه مقالات نخستین همایش نظارت و بازرسی، ۱۳۹۳.
۱۷. شریف الرضی، محمد بن حسین، «خصائص الأئمة عليهم السلام»، چ ۱، آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۴۰۶ ق.
۱۸. طباطبایی، محمد حسین، «تفسیر المیزان»، ترجمه محمد باقر، موسوی همدانی، ج ۴، چ ۵، انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، قم، ۱۳۷۴.
۱۹. علی احمدی، علیرضا، «نقش ارزش های اسلامی در فرآیند نظارت و کنترل سازمانی»، چ ۱، تهران، ۱۳۸۲.
۲۰. کلینی، محمد بن یعقوب، «اصول کافی»، چ ۳، نشر اسوه، قم، ۱۳۷۵.
۲۱. گلزاده، صادق، «اخلاق و اوصاف کارگزاران»، ویژه همایش اخلاق و فضیلت به مناسبت بیست و دومین سالگرد شهادت آیت الله مدنی، چ ۱، نشر مؤسسه بوستان کتاب قم، قم، ۱۳۸۲.
۲۲. مازندرانی، محمد صالح بن احمد، «شرح الکافی-الأصول و الروضة»، ج ۹، چ ۱، المكتبة الإسلامية، تهران، ۱۳۸۲ ق.
۲۳. محمودی، محمد باقر، «نهج السعادة فی مستدرک النهج البلاغه»، ج ۵، سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، تهران، ۱۳۷۶.

۲۴. محمدی ری شهری، محمد، «دانش نامه امیر المؤمنین بر پایه قرآن و حدیث و تاریخ»، ج چهارم، چ ۱، دارالحدیث، قم، ۱۳۸۲.
۲۵. مجلسی، محمد باقر، «بحارالانوار»، ج ۴۱، چ ۲، نشر دار احیاء التراث العربی، بیروت، ۱۴۰۳ق.
۲۶. هاشمی خویی، میرزا حبیب الله، «منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه»، ج ۱۴، چ ۴، مکتبه الاسلامیه، تهران، ۱۴۰۰ ق